

AGNIESZKA SŁABY

Historia rodziny Zabiellów – przykład funkcjonowania i mechanizmy awansu średniej szlachty w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII wieku*

History of Zabiello family – an example
of a family career and a social promotion among lower nobility
from the Grand Duchy of Lithuania in the 18th century

Dzieje rodziny Zabiellów w XVIII stuleciu to historia zdobywania przez przedstawicieli średniej szlachty coraz zaszczytniejszych urzędów, począwszy od powiatowych aż po krzesło senatorskie. Był to czas apogeum politycznej aktywności rodziny, będącej interesującym przykładem kreowania relacji klientalno-patronalnych i działania mechanizmów sejmikowych w okresie nowożytnym. Z rodziny Zabiellów wywodzili się powiatowi lide-

* M. Jusupović, *Prowincjonalna elita litewska w XVIII wieku. Działalność polityczna rodziny Zabiellów w latach 1733–1795*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2014, ss. 488, ISBN: 978-83-7543-318-0.

rzy, których rola i aktywność na sejmikach była kluczowa dla skutecznej realizacji polityki magnaterii. Obszarem działalności Zabięłków były północno-zachodnie ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego, przede wszystkim sejmik kowieński. Skuteczność Zabięłków była tak znacząca, że z czasem wyrosli oni na potężne ugrupowanie, które w okresie rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego, choć wchodziło w fazę osłabienia wpływów, to wciąż z powodzeniem rywalizowało w Wielkim Księstwie Litewskim z silną partią dworską. Mimo to nigdy wcześniej nie dokonano całościowego omówienia ich aktywności politycznej czy gospodarczej. Częściowo jedynie odwoływano się do działalności Zabięłków w domenie publicznej przy okazji studiów nad ustrojem sejmikowym czy parlamentaryzmem litewskim¹. Żaden z Zabięłków nie doczekał się też osobnej monografii, a istniejące nieliczne biogramy zawierają błędne informacje, konieczność zweryfikowania których stała się impulsem nowego zidentyfikowania postaci².

Dla zrozumienia funkcjonowania mechanizmów politycznego życia czasów I Rzeczypospolitej, a zwłaszcza XVIII wieku, niezbędne jest uwzględnienie szerokiej perspektywy społeczno-antropologicznej i przyjrzenie się poszczególnym jednostkom oraz ich uwikłaniu w rozmaite więzi rodzinne, przyjacielskie, zawodowe (wojsko, urzędy itp.), a nawet miłosne. Dopiero tak rozległy kontekst, obrazujący rozmaite filiacje i koligacje w obrębie jednej rodziny, pozwala na analizę aktywności publicznej i struktur niezbędnych dla płynnego działania w polityce sejmikowej rodziny. Słusznie więc autorka, podejmując problem opisu elity prowincjonalnej, do której zaliczyła Zabięłków, postawiła sobie za cel przedstawienie poszczególnych członków

¹ Por. Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, t. 62, z. 3, s. 397–414; W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002; A. B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000; R. Jurgaitis, *Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.*, Kaunas 2007.

² Zob. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 10, Poznań 1888, s. 194–303, K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 10, Lipsk 1845, s. 7; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. 390; A. A. Kosiński, *Przewodnik heraldyczny. Monografie, genealogie i spis rodzin senatorskich i tytuły honorowe posiadających*, t. 5, Warszawa 1885, s. 589.

rodziny, łączących ich powiązań genealogicznych, rozwoju i przebiegu poszczególnych karier oraz zbadanie podstaw ich aktywności publicznej, włączając w to zaplecze ludzi, w oparciu na którym realizowali plany polityczne.

Chronologicznie praca obejmuje okres panowania dwóch ostatnich królów polskich, tj. od 1733 do 1795 roku, który w zasadzie pokrywa się z okresem dominacji Zabiellów w powiecie kowieńskim – czyli głównym terytorium ich działalności – czego symbolem było sprawowanie urzędu marszałka kowieńskiego przez Zabiellów w latach 1730–1795. Sprawne działanie Zabiellów w połączeniu ze ścisłą współpracą z potężnymi stronnictwami magnackimi umożliwiło im wypracowanie metod rozgrywek sejmikowych, pozwalających tej rodzinie latami utrzymywać niezbywalność sejmiku kowieńskiego. W konsekwencji zaś dało ono stabilny fundament dla podjęcia próby zbudowania własnej faksji przez Zabiellów i wreszcie przejście dominacji w powiecie kowieńskim.

Jako punkt wyjścia dla swoich rozważań autorka przyjmuje perspektywę antropologiczną, omawiając w rozdziale pierwszym – *Genealogia rodziny Zabiellów w XVIII w.* – trzy najaktywniejsze linie – łabunowską, łowczowską oraz linię na Medekszach. Kilka akapitów poświęciła także tym gałęziom rodziny Zabiellów, które nie uczestniczyły w działalności politycznej, nie stały się więc przedmiotem omawianej publikacji, ale przybliżenie sytuacji i tej części rodziny dopełniło obraz zróżnicowanej historii Zabiellów. Poza niezbędnymi informacjami faktograficznymi i biograficznymi eksponowany jest tu przede wszystkim aspekt przebiegu karier urzędniczych, wojskowych, pełnionych funkcji politycznych i społecznych oraz charakteru kontaktów utrzymywanych przez Zabiellów z magnaterią. W przypadku poruszanej tematyki kwestie te mają pierwszorzędne znaczenie, dają bowiem wyobrażenie o pozycji poszczególnych przedstawicieli rodziny, co rzutowało na charakteryzowaną działalność sejmikową. Bardzo istotne jest także uwypuklenie przez M. Jusupović roli kobiet w rodzinie Zabiellów i silne zaakcentowanie ich wpływów na różne płaszczyzny życia publicznego. Jest to bowiem wartościowy i kolejny już przykład na zaangażowanie gospodarcze i polityczne kobiet w tamtym czasie, cenne uzupełnienie stanu badań nad historią kobiet z kręgów szlacheckich, tym bardziej że pokazuje aktywność kobiecą także wśród średniej szlachty. To szczególnie warte podkreślenia, dotychczas bowiem eksponowano przede wszystkim aktywność

przedstawicielkę najzamożniejszej warstwy. Badania M. Jusupović wskazują, że przyczyną zaangażowania tych kobiet może być środowisko, z którego się wywodziły – panujący w domu rodzinny klimat zaangażowania polityczno-społecznego oraz wychowanie – co stało się impulsem dla ich późniejszej działalności. Tak jak w przypadku Białłozorówien, kolejne pokolenia kobiet wykazywały się podobnym zaangażowaniem w sprawy publiczne. Przykładem są przywoływane w książce biografie żon Zabiellów, wywodzących się właśnie z rodziny Białłozorów, która zajmowała znaczącą pozycję na Żmudzi. Zarówno Anna Białłozorówna, starościanka kiernowska, którą poślubił w 1702 roku Michał z linii łowczowskiej, jak i Anna Elżbieta Zabiellowa z Białłozorów, wojszczanka upicka, żona Ignacego z linii łabunowskiej Zabiellów, wykazywały się umiejętnościami zarządczymi i talentami towarzyskimi, które ułatwiły im aktywność gospodarczą, polityczną, ale i sądową (s. 41, 43). Małżeństwa z córkami urzędników powiatowych umocniły wpływy Zabiellów na Żmudzi (*passim*). Rozważna polityka mariażów, a przede wszystkim systematyczne i skrupulatne obejmowanie przez Zabiellów kolejnych urzędów, doprowadziły ich do pierwszego krzesła senatorskiego, otrzymanego w połowie XVIII wieku. Prześledzenie skomplikowanych mechanizmów budowania ówczesnych karier urzędniczych ułatwia dynamiczna narracja, która płynnie prowadzi przez meandry układów politycznych, gospodarczych, towarzyskich, nie pomijając też ważnego aspektu wyznaniowego, wpływającego na pozycję poszczególnych linii rodziny. Poważne wątpliwości budzi jednakże wymienne operowanie przez autorkę terminami ród i rodzina w kontekście dziejów Zabiellów w XVIII stuleciu. Określenie ród jest genetycznie związane z okresem średniowiecza i perspektywą badawczą identyfikowania rodu przez wspólną genealogię, herb czy zawołanie. W okresie nowożytnym termin ten może funkcjonować jedynie umownie, w źródłach tego okresu mamy zaś do czynienia z określeniami: rodzina, dom czy familia. Ostatnie z nich wyodrębni się zresztą u schyłku okresu nowożytnego jako samodzielnie funkcjonujący termin na nazwanie stronnictwa politycznego³.

³ Por. na ten temat: T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewsczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1997, s. 138 i n.; B. Popiołek, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów*

W rozdziale drugim, *Zaplecze materialne i społeczne działalności politycznej*, M. Jusupović podejmuje się analizy sytuacji majątkowej i polityki Zabiellów, co – jak zaznacza autorka – nastęczyło licznym trudności ze względu na luki źródłowe oraz ciągłą płynność w stanie posiadanych majątków, ulegających rozbiciu bądź rozbudowaniu o kolejne terytoria. Rozdział został podzielony na dwie części; w pierwszej omówiono kwestię majątkową jako podstawową dla rozwinięcia działalności politycznej, druga zaś poświęcona została liderom faksji, stronnikom rodziny w poszczególnych powiatach, przyjacielom politycznym oraz sługom Zabiellów.

Przeprowadzona analiza majątkowa poszczególnych linii uwypukla powiązania pomiędzy znaczeniem politycznym a geografią dóbr i zmienną sytuacją majątkową poszczególnych linii. Autorka wykazała, że do połowy XVIII wieku zdecydowanie lepszą sytuacją majątkową cieszyła się linia łabunowska, a od połowy stulecia prym zdobywała linia łowczowska, za to najmniej wpływowa linia na Medykszach odnotowywała postępujące w XVIII wieku osłabienie majątkowe. W procesach tych M. Jusupović dostrzega odzwierciedlenie zależności pomiędzy aktywnością a zasobnością dóbr, która przebiegać mogła dwutorowo. Ujęte i zanalizowane zostały więc ważne, odmienne mechanizmy, które – jak wykazuje autorka – funkcjonowały równolegle i były równie skuteczne. W przypadku linii łabunowskiej pomnażanie zasobów majątkowych ułatwiło karierę urzędniczą, a w przypadku linii łowczowskiej odwrotnie – w miarę wzrastania aktywności politycznej pomnażano majątek nieruchomy. Ważne jest także dostrzeżenie i zaakcentowanie wpływu aspektu geograficznego na umocnienie roli politycznej – większość majątków położona była w obszarze, w którym działalność Zabiellów była najbardziej widoczna, tj. Kowieńszczyzna, a zdobywanie majątków w innych województwach dowodzi chęci rozszerzenia wpływów i było wynikiem mariaży (s. 115). Zależności te zostały omówione na przykładzie poszczególnych województw oraz przedstawione na

szlacheckich, Kraków 2003, s. 239 i n.; J. Pielas, *Oleśnicy herbu Dębno w XVI–XVII wieku. Studium z dziejów zamożnej szlachty doby nowożytnej*, Kielce 2007; „*Divisio bonorum*”. *U podstaw majątkowego funkcjonowania rodziny szlacheckiej w XVII wieku*, [w:] *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008.

mapie, uwzględniającej majątki posiadane przez rodzinę przez co najmniej 10 lat (s. 116).

W części drugiej omawianego rozdziału zanalizowano zaplecze społeczne rodziny, to jest niesformalizowane powiązania pomiędzy stronnikami, przyjaciółmi, wspierającymi się wzajemnie na płaszczyźnie interesów politycznych. Konstruowany w tym miejscu przebieg karier poszczególnych członków tego nieformalnego stronnictwa prowadzi autorkę do zakwalifikowania go do kategorii litewskiej elity prowincjonalnej, co przesądziło też o dokonanej wyborze tytułu książki. Konkluzja ta wynika z faktu, że wśród ludzi tworzących ową faksję niewielu było działaczy politycznych rozpoznawalnych na ogólnokrajowej scenie politycznej (s. 126). Dużą zaletą rozważań w tej części jest próba jak najbardziej precyzyjnego odzwierciedlenia stratyfikacji grupy i stosowanej terminologii. Nie jest to nigdy łatwe w kontekście badań układów politycznych okresu nowożytnego, w każdym bowiem z nich struktury kreowano nieco inaczej, co w konsekwencji powodowało odmienne kształtowanie się drabiny społecznej danej grupy, uzależnione od rozmaitych zależności⁴. Autorka, opierając się na zaproponowanych w historiografii polskiej modelach (pominięto jednak najnowsze ustalenia Katarzyny Kuras⁵), skonstruowała klasyfikację, przyjmując za punkt wyjścia polityczną zależność od przywódców stronnictwa oraz posiłkując się pobocznymi informacjami (pokrewieństwo, pozycja społeczna, trwałość związku). Szczegółowo wyjaśniła również zasadność operowania poszczególnymi terminami (sługa, faksja), omawiając np. rozróżnienie ro-

⁴ Na trudności związane z opisem stratyfikacji struktur ugrupowań politycznych oraz stronnictw klientalnych zwracało już uwagę wielu badaczy tych zagadnień, por. Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 342; eadem, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, t. 62, z. 3, s. 397–419; W. Tygielski, *Stronnictwo, które nie mogło przegrać*, „Przegląd Historyczny” 1985, t. 86, z. 2, s. 216–217; M. Czeppe, *Kamaryla Pana z Dukli. Kształtowanie się obozu politycznego Jerzego Augusta Mniszcha 1750–1763*, Warszawa 1998, s. 58–59, 92; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 111–121; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010, s. 71–72; A. Słaby, „Rządzicha oleszycka”. *Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014, s. 118–124.

⁵ K. Kuras, op. cit., s. 72.

zumienia faksji w odniesieniu do pierwszej połowy XVIII wieku i w czasach późniejszych (s. 127). Przyjęty przez autorkę podział ugrupowania jest niełatwą próbą usystematyzowania płynnych grup w kręgi współpracowników, charakteryzowane według kryterium stopnia zależności politycznej od Zabiellów. Są one rozpatrywane jednak na tyle elastycznie, że autorka uwzględniła migracje pomiędzy poszczególnymi zbiorowościami, uzależnione chociażby od etapów karier jej członków (s. 128). Nieco mniej uwagi poświęca klientalnemu wymiarowi omawianych relacji, które w przypadku działalności sejmikowej były nieuniknione. Rozszerzenie analizy o perspektywę proponowaną w literaturze przez Antoniego Mączaka byłoby tu interesującym uzupełnieniem⁶.

Kluczową częścią książki jest rozdział trzeci – *Działalność polityczna Zabiellów za panowania Augusta III*, w którym przedstawiono realną działalność Zabiellów. Autorka skupiła uwagę na kilku aspektach – przanalizowała kształtowanie się układu politycznego, dokonała wnikliwej charakterystyki współpracy Zabiellów z Familią i stronnictwem radziwiłłowskim, omówiła kwestie zabiegania stronnictw o Antoniego Zabiellę i wreszcie przebieg współpracy z dworem. Najwięcej uwagi poświęciła ukonstytuowanemu wówczas fenomenowi „niezbywalności” sejmiku kowieńskiego oraz narzędziom, które pozwalały utrzymywać taki stan rzeczy, jak np. systematycznie stosowany podział mandatów między dwa rywalizujące stronnictwa (s. 173). Kwestie budowania siły faksji doskonale odzwierciedla scharakteryzowanie zabiegów o pozyskanie Antoniego Zabiellę przez Radziwiłłów i Familię w połowie XVIII stulecia czy stopniowe pozyskiwanie popleczników w kręgach dworskich. Sami Zabiellowie naprzemiennie wiązali się z tym stronnictwem, które było bliżej władzy, a więc i możliwości protektorskich, tj. obdarowywania łaskami i urzędami. Przedstawienie tych skomplikowanych relacji pokazuje nie tylko skuteczność działań, zdolności negocjacyjne rodziny Zabiellów oraz pozyskane przez nich zaufanie spo-

⁶ Autorka odwołuje się do pracy A. Mączaka *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 2002; warto także sięgnąć do innych prac autora, np. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 2000; a także do prac innych autorów traktujących o drobnej szlachcie, np. praca zbiorowa *Drobna szlachta Podlaska w XVI–XIX wieku. Materiały sympozjum w Hołnach Mejera 26–27 maja 1989 roku*, red. S. K. Kuczyński, Białystok 1991.

łeczne, ale także potwierdza uciekanie się działaczy sejmikowych również do mniej etycznych środków w celach przeforsowania własnych planów.

Etapy osłabienia wpływów Zabieliów na scenie politycznej zarysowane zostały w rozdziale ostatnim – *Działalność polityczna Zabieliów za panowania Stanisława Augusta*. Okres ten wymagał od nich dostosowania się do dynamicznie zmieniającej się sytuacji politycznej i sporej elastyczności w kreowaniu układów politycznych. Skutkiem tej politycznej atmosfery było działanie Zabieliów na kilku frontach – rywalizowali wtedy z partią dworską, kierowaną najpierw przez Antoniego Tyzenhauza, a następnie Joachima Chreptowicza – taktykę tę utrzymali do końca panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Lata panowania Poniatowskiego to też okres działalności jednego z najwybitniejszych przedstawicieli rodziny – Antoniego Zabieli, którego śmierć spowodowała kryzys wpływów rodziny, z czasem także w powiecie kowieńskim.

Ważnym uzupełnieniem wartkiej narracji są śródtekstowe tabele genealogiczne, ułatwiające rozeznanie w koligacjach rodziny, oraz aneks prezentujący majątki Zabieliów w XVIII wieku (posiadane i dzierżawione) w księstwie żmudzkiem i poszczególnych województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego (uwzględniono w nim nieruchomości w miastach oraz kilka majątków niezlokalizowanych). Aneks ten jest cennym zestawieniem informacji, prócz wyliczenia poszczególnych dóbr uwzględnia bowiem ich właścicieli oraz w wybranych przypadkach wartość, szacowaną na podstawie informacji o zastawach czy rachunków kupna–sprzedaży.

Dopełnieniem jest wkładka z materiałem ikonograficznym, prezentującym wybrane majątki należące do Zabieliów oraz portrety najważniejszych przedstawicieli ówczesnego życia politycznego: Michała Kazimierza Radziwiłła, Antoniego Tyzenhauza. Materiał ten pozostawia pewien niedosyt, prezentuje bowiem postaci dobrze znane z portretów tego czasu, brakuje natomiast wizerunków samych Zabieliów (znajdujemy tam jedynie portret Marianny z Zabieliów Kossakowskiej). Z pewnością wynika to z braków zachowanej spuścizny malarskiej epoki, jednak nasuwa się pytanie o sens publikowania wizerunków powszechnie znanych.

Zwracają uwagę pewne nieścisłości w konstrukcji przypisów: autorka wykorzystuje naprzemiennie łacińskie i polskie skróty (op. cit., tenże, ibidem; np. s. 169, 170, 258). Niekonsekwentnie stosuje zamienianie

powtórzeń nazwisk – raz wprowadzając zwrot „tenże”, „tenże do tegoż” (np. s. 228, 258), a w innych miejscach pozostając przy powtarzaniu nazwisk w przypisach następujących po sobie (np. s. 126, 241), jeszcze gdzie indziej wprowadza łacińskie zwroty – *ibidem* (np. s. 169, 233, 318). Te drobne niedokładności nie przysłaniają jednak starań o uważne odnotowanie zgromadzonego materiału, może się również podobać wyszczególnienie w bibliografii spisu tytułów źródeł, co nie jest częstą praktyką, a stanowi wartościowe zobrazowanie wykorzystanych archiwaliów, mogące stanowić inspirację do podejmowania kolejnych badań.

Reasumując, omówienie przez M. Jusupović działalności rodziny Zabiellów w XVIII wieku, w okresie z wielu względów dla nich korzystnym, jest znakomitą analizą mechanizmów awansowania w Wielkim Księstwie Litewskim tego czasu. Rozważania przeprowadzone na podstawie rozległej kwerendy przeprowadzonej w archiwach polskich i zagranicznych (Wilno, Moskwa, Mińsk) pokazują, jak konsekwentnie realizowane schematy, elastycznie dostosowywane przez Zabiellów do aktualnej sytuacji społeczno-politycznej i ekonomicznej, pozwoliły im wybić się w ciągu jednego stulecia do statusu „półmagnaterii”. Nieco trywialne wydaje się na tym tle stwierdzenie autorki, że charakterystyczną cechą tej typowej, jak przecież sama zauważa, ścieżki awansu jest rola wybitnych przedstawicieli – „charakterystyczna jest szczególnie kluczowa rola nielicznych wybitnych jednostek w umacnianiu pozycji” (s. 342). Charakterystyczne mogłoby być jedynie to, że ci nieliczni znakomici przedstawiciele zdołali poprowadzić rodzinę do coraz większych zaszczytów. Potęga rodzin szlacheckich czy magnackich bowiem zawsze wyrastała na gruncie systematycznie budowanym przez pokolenia, ale rodziny te wybijały się na pierwszy plan polityczny i gospodarczy dopiero dzięki geniuszowi, zaradności i dalekowzroczności swoich najwybitniejszych jednostek. Lektura książki daje jednak do zrozumienia, że cechy, które czynią karierę Zabiellów wyjątkową, to raczej swoista konsekwencja prowadzonej polityki, ukierunkowana na konkretny obszar, oparta na stabilnych strukturach – gospodarczych i społecznych. Wnikliwe omówienie tych zależności, umiejętne łączenie i wnioskowanie na temat powiązań majątkowych, społecznych, politycznych z odniesieniem do realiów kulturowych i mentalności epoki czyni z książki M. Jusupović wartościowe studium łączące kwestie procesów politycznych z przemianami kulturo-

wymi. Jest to uzupełnienie badań nad problematyką stronnictw szlacheckich, a zarazem studium pionierskie w polskiej historiografii, gdyż poświęcone przedstawicielom szlachty średniej z obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tym samym stanowi ważny wkład w badania nad elitami prowincjonalnymi, zachęcając do rozwijania studiów w tym zakresie.